

מבוא

'ההגנה' הוקמה ב־1920 ככוח מגן בפני התקפות ערביות על היישוב היהודי בארץ, ולאורך כל 28 שנותיה, וביתר שאת מאז 'המרד הערבי' או 'מאורעות' 1936-1939 (תרצ"ו-תרצ"ט),¹ ראתה בערביי הארץ את האויב העיקרי של היישוב. הטרור של המרד הערבי, שהופנה נגד ממשלת המנדט והיישוב כאחד, היה חסר תקדים בהיקפו, עוצמתו ומשכו מאז תחילת ההתיישבות הציונית בארץ בשנות ה־80 של המאה ה־19, ובעקבותיו השקיעו ראשי 'ההגנה' מאמצים ומשאבים ניכרים להכנת הארגון לעימות אלים נוסף. הכנה זו התפרסה על פני קשת רחבה של תחומים, בהם התוויית תכניות הגנה ארציות; הקמת חילות מגן של אלפי לוחמים לגיוס בשעת חירום – חיל שדה (חי"ש) וחיל משמר (חי"ם)² – וכוח מיוחד, מגויס חלקית, שישמש עתודה

* שמרי סלומון הוא עוזר בכיר לתיעוד בארכיון לתולדות 'ההגנה' ועורך כתב העת ההגנה.

** פרסום החלק השני של המאמר הוא הזדמנות נאותה להודות בדפוס וברבים למי שסייעו לי במהלך הכנתו. הארכיון לתולדות 'ההגנה', שבין כתליו ועל בסיס התיעוד השמור בו נעשתה עיקר עבודת המחקר והכתיבה, פועל במסגרת היחידה למעיינים מן הציבור בארכיון צה"ל ומערכת הביטחון, וברצוני להודות תחילה לדורית הרמן, לשעבר ראש היחידה, שהעניקה לי גיבוי נחוץ לאורך תקופת ההתהוות הממושכת של חלק זה, ולראש היחידה הנוכחית, אורנה זוהר, על תמיכתה בשלב ההכנה לדפוס. אורלי לוי, עובדת הארכיון לתולדות 'ההגנה', הפנתה את תשומת לבי לתעודות רלבנטיות שבהן נתקלה תוך כדי עבודתה השוטפת, ואני מודה לה על כך. בארכיון צה"ל, שבו שמורות רבות מן התעודות ששימשו אותי לכתיבת פרקי מלחמת העצמאות, הסתייעתי בשירותם של דורון אבי־עד, גואל אמיר, יפעת ארנון, איריס סרדס, שירלי ראובני ונטלי שוחט, ותודתי מסורה לכל אחד ואחת מהם. אבי צדוק, ראש היחידה לשירותי מידע בארכיון צה"ל, נחלץ לעזרתי באיתורו של תיק חיוני בנקודת זמן רגישה. תודה. אני מודה גם לד"ר אלדד חרובי, מנהל ארכיון בית הפלמ"ח, למרק שרמן, מנהל ספריית מכון טרומן באוניברסיטה העברית, ולעובדי הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון יד טבנקין, ארכיון בית יגאל אלון והמרכז למיפוי ישראל על השירות שהעניקו לי בביקורי אצלם. חובי המחקרי העיקרי הוא לפרופ' אלון קדיש. הערותיו, תובנותיו והשאלות שהעלה בפניי במהלך העבודה, והקריאה היסודית והקפדנית של כתב היד, תרמו לשיפורו, כמובן מבלי שהן פוטרות את המחבר מאחריות לתוצר הסופי. תודה מקרב לב.

1 'המרד הערבי' (אל־תִּיָּרָה אל־עֶרְבִיָּה [לעתים בתוספת התואר 'הגדול' – אל־פִּכְרָא]) הוא הכינוי ששימש את ערביי הארץ לציון ההתקוממות הערבית הפלסטינית נגד ממשלת המנדט בין אביב 1936 לחורף 1938/9; ביישוב היהודי נהג הכינוי 'מאורעות', שהשתגר מאז גלי הטרור הערבי בשנות ה־20; ואילו הבריטים כינו את המתרחש Disturbances – מהומות, הפרות סדר.

2 מאז הקמתם של שני חילות אלה ב־1939, ולאורך שנות ה־40 עד פרוץ מלחמת העצמאות, הצטמצמה פעילותם בדרך כלל לאימונים בהיקף מוגבל: אנשי השורה בחי"ש, למשל, נדרשו להקדיש לכך רק ערב

ארצית להפעלה מהירה, הפלמ"ח; פיתוח שירותי המודיעין, הקשר והרפואה; הגדלת תעשיית הנשק והתחמושת; וחיזוק זרוע ההדרכה. באשר למודיעין, בתחילת 1940 הוקמה מחלקת ריגול נגדי (ר"ן) שפעלה בתחום ביטחון הפנים של 'ההגנה', באמצע השנה הוקם שירות ידיעות (ש"י) ערבי ובספטמבר הוקם ש"י ארצי (להלן הש"י) ששימש מסגרת גג לר"ן ולש"י הערבי.³ מאמר זה מוקדש לחקר ענף מודיעיני נוסף שהתפתח שנים אחדות אחר כך, המודיעין הצבאי,⁴ תוך התרכזות במאמץ החשוב ביותר שנעשה במסגרתו – פרויקט תיקי הכפרים. תכלית הפרויקט, שהחל במחצית השנייה של 1943 ונמשך עד עיצומה של מלחמת העצמאות, הייתה להכין תיקי מודיעין לצרכים מבצעיים על הכפרים הערביים בארץ ישראל המנדטורית, תיק לכל כפר, ולשמרם ליום פקודה. ב'צרכים מבצעיים' הכוונה לפעולות מבצעיות שונות, כדוגמת סיור, פשיטה, או כיבוש, שהתיקים נועדו לשמש את המפקדים לתכנון ולסייע – כעזרים חזותיים ותוכניים – בהכנת הכוחות המבצעיים לקראתן. על בסיס דגם תיק הכפר פותחו תיקים של יעדים נוספים, בהם בין היתר תחנות משטרה, מחנות צבא, בניינים, דרכים וגשרים. לפני סקירת פרקי החלק הנוכחי של המאמר אציג בקצרה את הרקע לפרויקט ואת הקווים העיקריים של התפתחותו עד קיץ 1945, על פי ממצאי החלק הראשון שפורסם ב-2010.⁵

פעילות לאיסוף מודיעין לצרכים מבצעיים על השטח הערבי בארץ אמנם נעשתה ב'הגנה' לפני פרויקט תיקי הכפרים – בפלוגות השדה (פו"ש) בזמן המרד הערבי,⁶ בחי"ש במחוז

-
- אחד בשבוע וכל שבת שנייה. אף כי שני החילות היו כלל-ארציים לא היו להם פיקוד ומטה מרכזיים, והם אורגנו בגודים שנפרסו במרחבים הפיקודיים של 'ההגנה' והיו נתונים למרות מפקדי המרחבים.
- 3 ב-1942 אורגן הש"י מחדש וכלל לשכה מרכזית וארבע מחלקות: מחלקה כללית, שיעדיה המודיעיניים היו ממשלת המנדט, מוסדותיה וגופיה, בהם המשטרה; מחלקה יהודית, שיעדיה העיקריים היו התנועה הרוויזיוניסטית, האצ"ל והלח"י; מחלקה ערבית (מע"ר), שהייתה המשכו של הש"י הערבי; ומחלקה קומוניסטית, שהתמקדה בפק"פ – פאלעסטינישע קומוניסטישע פארטיי (המפלגה הקומוניסטית של פלשתינה). בשנים הבאות נעשו שינויים ארגוניים נוספים במחלקות הש"י, שלעיתים לוו בשינוי שמותיהן. המחלקה הערבית שמרה על שמה עד לארגון מחדש של גופי המודיעין של 'ההגנה' בצה"ל ביולי 1948.
- 4 ב'מודיעין צבאי' הכוונה לגוף שתפקידו לאסוף מידע מודיעיני לצרכים צבאיים, לעבדו, להעריך ולערוך אותו, ולהפיצו לנמענים הזקוקים לו; לחלופין צירוף זה עשוי לציין גם את המידע המודיעיני הנאסף בידי המודיעין הצבאי. בהקשר הנוכחי יש להוסיף ולהבהיר כי 'ההגנה' אמנם לא הייתה צבא במובן המקובל, בוודאי לא באופן פורמלי ומוצהר, וחסרה חלק ניכר ממאפייניו וממרכיביו של צבא סדיר, אולם על משקל הכינוי 'המדינה שבדרך' שנפוץ ביישוב בעשור שקדם להקמת מדינת ישראל כונתה 'ההגנה' צבא המדינה שבדרך, ומכל מקום ראשיה ראו בה ארגון בעל אוריינטציה צבאית שבבוא המועד ישמש תשתית לצבא המדינה היהודית העתידה לקום. מבחינה זו דומה כי נכון להחיל את הסייג 'שבדרך' גם על המודיעין הצבאי שנוצר ופעל ב'הגנה' בפרק הזמן הנדון במאמר.
- 5 שמרי סלומון, 'פרויקט תיקי הכפרים: פרק בהתפתחות המודיעין הצבאי ב'הגנה', חלק א: 1943-1945, 'ההגנה' 1 (אביב תש"ע) [להלן סלומון, 'פרויקט תיקי הכפרים', חלק א: 1943-1945], עמ' 129-1.
- 6 ראו שמרי סלומון, 'הכרתו ותיעודו של השטח הערבי בארץ על ידי 'ההגנה' לפני פרויקט תיקי הכפרים: מטיולי שנות העשרים עד לתוכנית פלשתינה (1942)', דף מהסליק 12 (אפריל 2005) [להלן סלומון, 'הכרתו

ירושלים ב-1940⁷ ובכיתות הסיירים הראשונות של הפלמ"ח במסגרת 'תכנית פלשתינה' (Palestine Scheme) בקיץ 1942⁸ – אולם היא הייתה חלקית ומוגבלת הן מבחינת הכיסוי הגיאוגרפי והן מצד היעדים שסוירו ותועדו. וכן, אף כי הש"י הערבי ולאחריו המע"ר פעלו במשך כשלוש שנים טרם הפרויקט, אנשיהם לא הוכשרו באיסוף מודיעין צבאי או מבצעי, ובדרך כלל גם לא הונחו לעשות זאת.⁹ רק עם היוזמה להכנת תיקי כפרים הוחל בפיתוח תורת סיור ומודיעין, הכשרת כוח אדם ויצירת כלים ארגוניים לאיסוף שיטתי ומקיף של מודיעין מבצעי על יעדים ערביים בארץ, ובפרט על הכפרים. יוזמה זו החלה בראשית 1943 'מלמטה', כרעיון של יחידים מדרגי הפיקוד הבינוני והזוטר ב'הגנה', שמואל זלמן (זיאמה) זליקסון (דיבון) וזרובל ורמל (ארבל) ('צ'יפאף'), בהתאמה, וזכתה במהירות לתמיכת הפיקוד הבכיר בארגון. הרקע להתמקדות בכפרים היה המרד הערבי, שבו הם שימשו ל'חבורות החמושות' הערביות¹⁰ – הגורם הפעיל בטרור של המרד – בסיסי יציאה ומקומות מקלט, ומקור לכוח אדם, כסף ומזון. הפיקוד הבכיר של 'ההגנה' הניח כי תיתכן התפרצות של מאורעות חדשים, חריפים יותר מקודמיהם, וראה ביוזמה האמורה פתח למענה מודיעיני לאיום זה; ראשי 'ההגנה' לא צפו באותה עת מלחמה כוללת עם ערביי הארץ ולבטח לא עם מדינות ערב באזור, ועמדתם לא השתנתה גם בשנים הבאות, עד סמוך לתחילת מלחמת העצמאות.

לצורך הכשרת כוח האדם לפרויקט התקיימו קורס ארצי ראשון למפקדי כיתות (מ"כים) סיירים באביב 1943, קורס ראשון לקציני מודיעין (קמ"נים) בקיץ של אותה שנה ובהמשך גם קורסים לסיירים במרחבים הפיקודיים של 'ההגנה'. בקורסים אלה הוכשרו למעלה מ-50 מ"כים סיירים, עשרות אחדות של קמ"נים ועד לקיץ 1945 לפחות כ-200 סיירים. בקורס

ותיעודו של השטח הערבי בארץ על ידי "ההגנה" לפני פרויקט תיקי הכפרים], עמ' 8-9. הפו"ש הוקם בספטמבר 1937, קרוב לשנה וחצי לאחר פרוץ המרד, ופורק בתחילת 1939.

7 ראו שם, עמ' 12-14.

8 ראו שם, עמ' 20-30.

9 אמנם בסמוך להקמתו החל הש"י הערבי בפרויקט להכנת סקירות יסוד על הכפרים הערביים בארץ, סקירה לכל כפר, אך סקירות אלה לא כללו מודיעין שטח ותיעוד חזותי, ואפשרות השימוש בהן לתכנון מבצעי הייתה מוגבלת ביותר. על פרויקט זה ועל ההבדלים בין סקירות הכפרים לתיקי הכפרים ראו בהרחבה להלן בנספח א.

10 הכינוי 'חבורות חמושות' (פְּצָאאִיל [ביחיד פְּצָלָה] מְסַלְחָה), או בקיצור 'חבורות', שימש לצינון בקרב הציבור הערבי בארץ, אם כי הן כונו גם בשמות אחרים, בהם 'כנופיות' (עֶצְאָאָת [ביחיד עֶצְאָה]); ביישוב נהג הכינוי 'כנופיות'; ואילו הבריטים השתמשו לחלופין ב: Armed Gangs – כנופיות חמושות, ו-Armed Bands – חבורות חמושות. כאן העדפתי להשתמש ב'חבורות' על פני 'כנופיות', משום המשמעות הפלילית שדבקה ב'כנופיות' בעברית של ימינו (כך בעברית המדוברת ובשפת אמצעי התקשורת; עם זאת ראוי לציין כי במלון אבן־שושן המשמעות הראשונה של 'כנופיה' היא 'חבורה, קְבֵר', הסתמית [נייטרלית], ואילו רק השנייה היא 'קְבֵר מְרָעִים, קבוצת בעלי זרוע', הנוטה לכיוון העברייני. ראו מלון אבן־שושן: מְחָדָשׁ וּמְעַדְכֵן לִשְׁנוֹת הָאֲלֵפִים, כרך ג [ישראל: המלון החדש בע"מ, 2003], עמ' 779); אמנם חלק מחבורות המרד או מאנשיהן עסקו גם בפלילים, אולם הרקע המובהק לתופעת החבורות בשנים אלה היה המאבק לשחרור לאומי.

הראשון למ"כים סיירים ובקורסים לסיירים הוכשרו ראשוני הסיירים של החי"ש ושל המשמרות הנעים (מ"נים) של משטרת היישובים העבריים (מ"ע); והתורה שהונחלה לחניכים מן הפלמ"ח בקורס הראשון למ"כים סיירים ובקורס הראשון לקמ"נים תרמה להתמקצעותה של הסיירות בפלמ"ח. לשכת ההדרכה (לה"ד) במטכ"ל 'ההגנה' הייתה שותפה מלאה בפיתוח התכנים לקורסים אלה, בארגון הקורסים ובהוצאתם לפועל.

חשיבותם של הקורס הראשון למ"כים סיירים ושל הקורס הראשון לקמ"נים הייתה לא רק בהכשרת חניכיהם לתפקידם, אלא גם בכך שהם שימשו גורם מְזַמֵן לפיתוח תורתו. כך למשל, בין החידושים שפותחו לקראת הקורס הראשון לקמ"נים היו ההבחנה בין 'מודיעין אויב' ל'מודיעין שטח', והנחיות מפורטות להכנת תיקי מודיעין אויב לצד תיקי כפרים ותיקי יעדים אחרים, שבהם ירוכו עיקר מודיעין השטח. בקורס זה גם הוצגה לראשונה ההבחנה בין שלושה סוגים של סיורים לאיסוף מודיעין: סיור 'מוקדם', שיערך בתקופת רגיעה וישמש לאיסוף המודיעין הדרוש להכנת תיק יעד; סיור 'מכין', שיתוכנן על בסיס תיק היעד ושבו ייאסף מודיעין ממוקד, משלים ועדכני לקראת פעולה נגד היעד או נגד אובייקטים בו או בסביבתו; וסיור 'בשעת הקרב' או סיור קרבי, שיבוצע בזמן הפעולה עצמה לזיהוי שינויים שחלו ביעד או בסביבתו לאחר הסיור המכין, ולאיתור מכשולים פיזיים או אויב בדרכו של הכוח אל היעד או בנסיגתו ממנו.

לאחר הקורס הראשון לקמ"נים הוקם מנגנון מודיעין צבאי, נפרד מן הש"י, שהופעל בידי קציני התכנון במרחבים הפיקודיים הראשיים של 'ההגנה' – הגלילות הכפריים והמחוזות העירוניים – ובפלמ"ח. מנגנון זה היה מבוזר, ללא פיקוד מרכזי, אם כי קציני התכנון היו כפופים ללשכת התכנון (לת"כ) שבמטכ"ל ופעלו על פי תכניות אופרטיביות והנחיות שוטפות שהעבירה להם. המנגנון התבסס על קמ"נים שהוצבו במטות הגלילות והמחוזות (ובמרחבי המשנה של הגלילות – הנפות),¹¹ ובגודדי החי"ש והפלמ"ח. קמ"נים אלה הפעילו, בהתאמה, את כיתות הסיירים של החי"ש ומ"נים במרחבים הפיקודיים, ואת כיתות הסיירים של הפלמ"ח באזורי פעילותם של גדודיו. פרויקט תיקי הכפרים עמד במרכז עבודתו של המנגנון. לצד מנגנון המודיעין הצבאי הוקמה בלת"כ מחלקת סיירות, שבהמשך נקראה מחלקת מודיעין, ובראשה עמד זליקסון; ורמל שימש עוזרו. המחלקה עסקה בפיתוח תורתו ובייזום, הוצאה לפועל וליווי של קורסים והדרכות בסיירות ובמודיעין צבאי, בראש ובראשונה לצורך פרויקט תיקי הכפרים.

הקצאת הכפרים לסיירים שיכינו את תיקיהם נעשתה במסגרת מנגנון המודיעין הצבאי ולפי חלוקה מרחבית-ביטחונית ארצית, שהותוותה במצע לתכנית ב מאוגוסט 1943.¹² ארץ

11 בנפות שימש מטעמי חיסכון אדם אחד כקצין ש"י וכקמ"ן. מטבע הדברים, כאן לא התקיימה הפרדה ברורה בין הש"י למנגנון המודיעין הצבאי, מה גם שבחלק מן הנפות מילאו את התפקיד אנשי ש"י.

12 תכנית ב עצמה – תכנית ההגנה הארצית החדשה של 'ההגנה' – הושלמה רק כשנתיים אחר כך, והיא תוצג להלן בפרק א.

ישראל המנדטורית חולקה בתעודה זו לשלושה סוגים של מרחבים ביטחוניים: מרחב 'מוגן', מרחב אבטחה 'טקטי' ומרחב אבטחה '[א]סטרטגי'.¹³ המרחב המוגן כלל את שטחם של כל היישובים היהודיים בארץ, אך בשל פריסתה הגיאוגרפית הבלתי רציפה של ההתיישבות היהודית הוא נחלק למרחבי משנה אזוריים שצירפו מספר גדול ככל האפשר של יישובים יהודיים סמוכים זה לזה (ומספר קטן ככל האפשר של יישובים ערביים ביניהם), והאחריות על אבטחתו הוטלה על החי"ם; מרחב האבטחה הטקטי כלל גזרה בטווח של עד כ-15 ק"מ מעבר לגבולות המרחב המוגן – בפועל, מעבר לקו ההגנה ההיקפי של כל יישוב יהודי בתחום המרחב המוגן – ועל הפעילות הביטחונית בו הופקד החי"ש; ומרחב האבטחה האסטרטגי כלל את השטח הערבי שמקצה מרחב האבטחה הטקטי ואילך, עד לגבולות הארץ, והאחריות הביטחונית בו נמסרה לפלמ"ח. בהתאם לכך על סיירי החי"ש הוטל להכין את תיקיהם של הכפרים שנמצאו בתחומי מרחב האבטחה הטקטי,¹⁴ ועל סיירי הפלמ"ח הוטל להכין את תיקי הכפרים שבמרחב האבטחה האסטרטגי.

בחלק הראשון של המאמר הוצגה תחילת פעילותם של הסיירים בהכנת תיקי כפרים: סיירי הפלמ"ח החלו בעבודה זו בספטמבר 1943, וסיירי החי"ש פתחו בה לאחר ארגון והכשרתן של כיתות הסיירים הראשונות שלו, כנראה מסוף 1944 ואילך.¹⁵ לא נותרו דו"חות המסכמים את מספר תיקי הכפרים שהוכנו במהלך תקופה זו, למעט במחוז ירושלים, שם דווח כי עד 1 באוקטובר 1945 הוכנו 26 תיקים;¹⁶ עם זאת מסתבר כי סיירי החי"ש והמ"נים במרחבים הפיקודיים האחרים, וסיירי הפלמ"ח, הכינו בין ספטמבר 1943 לספטמבר 1945 עוד עשרות רבות של תיקים.

אף כי דגם תיק הכפר עבר מספר שינויים בין הקורס הראשון למ"כים סיירים לבין תחילת הכנת תיקי הכפרים בידי סיירי החי"ש כשנה וחצי אחר כך, מרכיבי היסוד שלו נשמרו. אלה כללו מפת דרכים ונספחים בקנה מידה (קנ"מ) 1:20,000 או 1:25,000, מפה של סביבת הכפר בקנ"מ 1:5,000 ומפה של פנים הכפר בקנ"מ שבין 1:1,000 ל-1:2,000, להן נוספו בדגם מאוחר יותר (שכנראה נכנס לשימוש לקראת תחילת הכנת התיקים בחי"ש) מפת ראות ומפת

13 הארכיון לתולדות 'ההגנה' (להלן את"ה), תיק 73/57, 'מצע כללי לתכנית "ב"', 10.8.1943, עמ' 1-2. במצע עצמו כתוב מרחב 'הבטחה', אך כאן משמשת במקום זאת 'אבטחה': על פי האקדמיה ללשון העברית 'הבטחה' היא שם הפעולה של הפועל הַבְטִיחַ ופירושה התחייבות לקיים דבר מה, ואילו בהקשר שלפנינו כוונת הדברים היא לאבטחה, משורש בט"ח, שפירושה 'מתן אמצעי ביטחון מפני התקפה לא צפויה'. ראו באתר האקדמיה: <http://hebrew-academy.org.il/> (דף הבית-שאלות ותשובות-מבחר תשובות-הבטחת איכות ואבטחת מידע).

14 חלק ממטלה זו הוקצתה ל"מ"נים שאנשיהם הוכשרו בסיירות. יש לציין כי בתחילת הפרויקט נמנו המ"נים להלכה עם החי"ם, אולם במהלך 1945 הם שולבו באופן מלא בחי"ש, תחילה בנפות הכפריות ואחר כך גם במחוזות העירוניים.

15 אפשר שסיירי המ"נים החלו בהכנת תיקים עוד לפני הקמת כיתות הסיירים של החי"ש.

16 ראו סלומון, 'פרויקט תיקי הכפרים, חלק א: 1943-1945', עמ' 74-75.

עמדות תצפית; נספחים שִׁלְלוּ דו"חות על אובייקטים בכפר ובסביבתו, למשל על בניינים שולטים בכניסות לכפר ובדרכים המובילות אליו, מקורות מים, מטעים ומערות, בצירוף תיעוד חזותי שלהם במרשמים ובתצלומים; ולדגם המאוחר יותר של התיק נוספו גם דו"חות דרכים. בחלק הראשון של המאמר הוצגו שלושה תיקי כפרים שהוכנו בפרק הזמן הנדון בו: תיק הכפר יאזור שבנפה המנדטורית של יפו; תיק משותף לשני כפרים שכנים, קְנִיר וְכַפֵּר קְרָע שבנפת חיפה; ותיק משותף לכפרים מרובים, לפחות תשעה, בנפת עכו. תיקים אלה תואמים בעיקרם את התוויות הדגם המאוחר יותר; הם כוללים מודיעין שטח בלבד ואין בהם מודיעין אויב או מידע מודיעיני שנאסף במע"ר.

החלק השני של המאמר ממשיך את המחקר מנקודת הזמן שבה נחתם החלק הראשון – החודשים האחרונים של 1945 – ומסתיים בהפוגה השנייה במלחמת העצמאות, שלפי התיעוד שנותר אפשר שבמהלכה נעשה השימוש המבצעי המאוחר ביותר בתיקי כפרים. מסגרת הזמן של פרק א חופפת בהרחבת־מה לתקופת המאבק החמוש של 'ההגנה' נגד המשך מדיניות 'הספר הלבן' של בריטניה לאחר מלחמת העולם השנייה ושואת העם היהודי.¹⁷ הפרק נפתח בהצגת תכניות ההגנה הארצית של 'ההגנה' שנכנסו לתוקף בזמנו – תכנית ב מספטמבר 1945 ותכנית מאי 1946 – ובהנהרת הקשר שביניהן לבין פרויקט תיקי הכפרים. אחר כך מוצגים הקורס השני למ"כים סיירים והקורס השני לקמ"נים, שהתקיימו אף הם בתקופה זו ונועדו להגדיל את כוח האדם הפיקודי של מנגנון המודיעין הצבאי. הקורס השני למ"כים סיירים זוכה כאן להצגה מלאה יותר מזו של קודמו, שתואר בחלק הראשון של המאמר, הודות לתיעוד הראשוני העשיר שנותר ממנו ולמידע משלים בעדויות שמסרו חניכיו כעבור שנים. בהמשך הפרק נדונים השינויים שהוכנסו תוך כך בדגם תיק הכפר, ושהתאפיינו בהתמקדות בתיעוד החזותי של האובייקטים על חשבון התיעוד המילולי שלהם. המאבק החמוש חייב את 'ההגנה' למאמץ מבצעי מרוכז ומתמשך, בעיקר באמצעות הפלמ"ח, ולהתגייסות ארגונית ומשקית מוגברת, אולם כפי שמתברר בפרק זה, אף כי הדבר בוודאי צמצם את היקף הפעילות להכנת תיקי כפרים היא נמשכה לא רק בחי"ש ובמ"נים אלא גם בפלמ"ח. החלק האחרון של הפרק מוקדש להצגת הרקע והסיבות להתפרקות מחלקת המודיעין של לת"כ בסמוך לסיום המאבק החמוש.

17 הכינוי 'המאבק' משמש בדרך כלל לציון מאבקו של היישוב לעלייה ולהתיישבות בין פרסום הספר הלבן של 1939 לבין החלטת החלוקה באו"ם ב-29 בנובמבר 1947, אם כי יש המרחיבים את תחולתו למאבק הציוני ב-30 השנים שבין הצהרת בלפור להחלטת החלוקה. הכינוי 'המאבק החמוש', המשמש כאן, מתייחס לפעולות 'ההגנה' נגד יעדים של ממשלת המנדט ושל הצבא הבריטי בארץ – רובם ככולם במסגרת 'תנועת המרי העברי' המשותפת ל'הגנה', לאצ"ל וללח"י – בפרק הזמן שבין פעולת שחרור המפעילים ממחנה המעצר בעתלית לבין 'השבת השחורה', כלומר בין תחילת אוקטובר 1945 לסוף יוני 1946. מיולי 1946 עד פרוץ מלחמת העצמאות נמנעה 'ההגנה' כמעט לחלוטין מפעולות אלימות נגד הבריטים, להוציא מקרים בודדים של חבלה ביעדים הקשורים לפעילותם נגד ההעפלה.

פרק ב מתרכז בפרק הזמן שבין סיום המאבק החמוש לבין תחילת מלחמת העצמאות. הוא נפתח בהצגה תמציתית של הרקע להתפרקות תנועת המרי העברי וסיום המאבק החמוש מצד 'ההגנה', ושל אי-הנחת שעורר מהלך זה בארגון. מכאן עובר הדיון למינויו של משה גורניצקי (גורן) לקצין סיירים ארצי בל"כ, תפקיד שנועד למלא את החלל שהותירה התפרקות מחלקת המודיעין של הלשכה. פעילותו של גורניצקי השפיעה על המשך פרויקט תיקי הכפרים משתי בחינות עיקריות, המתוארות בהרחבה: השלמת המהלך שהחל עוד בזמנה של מחלקת המודיעין של ל"כ, של הסתמכות על תיעוד מצולם של האובייקטים בתיק הכפר במקום על מרשמים, וצמצום התיעוד המילולי בתיק; וארגון קורסים והשתלמויות מקצועיים, ששיאם בקורס השלישי למ"כים סיירים. בהמשך הפרק מוצגת ההתקדמות שחלה בשימוש בצילום אווירי ובמסתערבים לצורך שיפור התיעוד בתיקים. שני הסעיפים האחרונים בפרק מתרכזים בפעילות להכנת תיקי כפרים ותיקי יעדים אחרים במרחבים הפיקודיים ובפלמ"ח במחצית השנה שקדמה למלחמת העצמאות; ובהצעת התקציב שהכין הפיקוד העליון של 'ההגנה' לתש"ח וההבטחה שהייתה גלומה בה לפרויקט תיקי הכפרים.

פרק ג מוקדש להצגה מפורטת של תיקי הכפרים ח'לדה ואל-קבאב, שהוכנו בידי מחלקת הסיירים של פלוגה ב בגדוד השני של הפלמ"ח בין מאי לאוקטובר 1947. ניתוח תיקים אלה – היחידים שנתרו מן השנה שקדמה למלחמת העצמאות – שופך אור על אופן הכנת תיקי הכפרים בפלמ"ח בתקופה זו, ועל מידת הטמעתן של הנחיותיו החדשות של קצין הסיירים הארצי ביחס למבנה ולתוכן התיקים בקרב סיירי הפלמ"ח. לניתוח התיקים עצמם נוסף דיון בגורמים ובנסיבות העיקריים שהשפיעו על הכנתם: התנסויותיהם של חברי המחלקה בסיורים להכנת תיקי כפרים בשנה שקדמה למלחמה, והמצב הביטחוני הכללי בארץ באותה עת.

מחציתו השנייה של החלק הנוכחי של המאמר, הכוללת את פרקים ד-ו, מתמקדת במלחמת העצמאות. פרקים ד-ה מוקדשים לחלוקה הראשון של המלחמה, ממחרת החלטת החלוקה באו"ם עד להכרזת העצמאות של מדינת ישראל – בין 30 בנובמבר 1947 ל-14 במאי 1948 – מה שמוגדר במחקר על מלחמת העצמאות כשלב 'מלחמת האזרחים' או 'המלחמה הבין-קהילתית': פרק ד עוקב אחר שלושת החודשים הראשונים של המלחמה, בין דצמבר 1947 לפברואר 1948; ופרק ה עוסק בתקופה שבין מרס לאמצע מאי 1948. חלוקה זו של הפרקים היא טכנית בעיקרה וקשורה לצורך לשמור על אורך סביר של כל פרק, אם כי ניתן לטעון בזכותה גם משיקולים ענייניים, שכן חחרפת המאבק על הדרך מן השפלה לירושלים במרס 1948 והקושי הגדל להעביר שיירות אספקה לעיר היו הרקע המיידי למבצע 'נחשון' במחצית הראשונה של אפריל – המבצע שמציין בדרך כלל במחקר את המפנה העיקרי בחלוקה הראשון של המלחמה.

מלחמת העצמאות הייתה המבחן האולטימטיבי של פרויקט תיקי הכפרים, והשאלות העיקריות המתבקשות מבחינה זו, והעומדות בבסיס הדיון בפרקים ד-ו, נוגעות להיקף השימוש בתיקי הכפרים במלחמה ולמידת התועלת שהופקה מהם. בתחילת פרק ד מוצגות התפתחויות ארגוניות רלבנטיות במטכ"ל 'ההגנה' ובכוח הלוחם שלה ערב המלחמה, בטרם

מתרכז הדיון בשימוש בתיקי כפרים בשלושת חודשיה הראשונים. דיון זה נחלק בעיקרו לשניים: לניתוח פעולות מבצעיות שלצורך הכנתן נעשה שימוש בתיקי כפרים; ולסקירת תיקי כפרים שהוכנו בחודשים אלה ונותרו. ניתוח פעולות מבצעיות וסקירת תיקי כפרים הם מרכיבים מרכזיים בדיון גם בשני הפרקים הבאים, לצד עיון בנושאים נוספים הקשורים לשאלות השימוש והתועלת והשייכים למסגרת הזמן הספציפית של כל פרק. כך, בפרק ה מוצג מקומם של תיקי הכפרים בקורס השלישי לקמ"נים, שהתקיים בפברואר-מרס 1948; ונדון פוטנציאל השימוש בתיקים כיוצא מן המשימות שהוטלו על החטיבות המרחביות של 'ההגנה' ועל הפלמ"ח בתכנית ד, שנחתמה והופצה במרס. וכן, פרקים ה-ו כוללים כל אחד סעיף נרחב על הכנת תיקי כפרים בחטיבת עזיוני והפצתם בין יחידותיה, ועל שילובם של התיקים בהדרכת החניכים בקורסים לסמלי מודיעין ולסיירים בחטיבה - דיון שמאפשר התייעוד העשיר למדי שנותר, ושאינו דומה לו במצאי התעודות שנשמר מיתר חטיבות 'ההגנה' וצה"ל במלחמה.

אף כי המאמר עוסק בתולדות פרויקט תיקי הכפרים ב'הגנה', הוא אינו מסתיים עם המעבר הפורמלי מן 'ההגנה' לצה"ל בסוף מאי 1948. בפרק ו נבדק השימוש בתיקים גם בחודשים הבאים, בדיקה שיש בה טעם הן לאור ההמשכיות למעשה בין 'ההגנה' לצה"ל והן בשל המשך המלחמה: זו אמנם השתנתה ונעשתה בעיקרו של דבר לעימות בין צה"ל לצבאות ערביים סדירים, אך יש עניין בכירור שאלות השימוש והתועלת גם במצב עניינים זה, שכאמור לא עמד לנגד עיניהם של מפתחי התיקים ויוזמי הפרויקט, ושל מוביליו לאורך השנים. בנוסף להיבטים ולנושאים שכבר הוזכרו כולל הפרק גם דיון בשימוש בתיקי כפרים בחטיבות גבעתי, כרמלי וקרייתי.

פרק הסיכום של המאמר מרכז את הממצאים והתובנות העיקריים שעלו מחלקו השני, ולאחריו מובאים שני נספחים: בנספח הראשון מוצגים באופן תמציתי וממוקד ההבדלים בין פרויקט תיקי הכפרים לפרויקט סקירות היישובים הערביים שנערך בש"י הערבי ובמע"ר בשנות ה-40, הבחנה נדרשת לאור הנטייה במחקר ובספרות העיון הקיימים לערוב בין הפרויקטים ולבלבל בין התיקים לסקירות או למזגם יחד; ובנספח השני רשימות של תיקי הכפרים שנותרו, השמורים בארכיון לתולדות 'ההגנה', בארכיון צה"ל ומערכת הביטחון ובארכיון בית הפלמ"ח.